

Маргарита НИКОЛОВА

Видин, България

АРХАИЧЕН АСПЕКТ В СЕМАНТИКАТА НА ДУМАТА 'БЛИЗНАК'

The archaic aspect in the semantics of the word *bliznak* (twin)

The oldest layer in the myth of the twins in Bulgarian folk mythology, that gave rise to the original meaning, is kept in the folk ballads. Their plots reflect the opposition, rivalry and hostility between twin brothers. The twins are described in the texts as dangerous and fatal power. They kill each other or kill their mother and sister. The twin brothers argue about precedence, a girl, a common object, common inheritance, inseparable twin horses and falcons. One of the twin brothers kills or tries to kill the other one and later he commits suicide.

The archaic aspect in the relationship between the mythological twin brothers appeared in the original meaning of the word **bliznak** ('twin') 'the one who strikes, beats, hits, kills' < ie *bhl(e)īg- 'beat'.

Keywords: myth, meaning, rivalry, beat, semantics

В Български етимологичен речник, т. I, срещу думата **близнак** (и приведените славянски паралели: срхр. *блѣзнак*, рус. *близнец*, чеш. *bliň enec*, пол. *bliź-niak*) стои определението 'всяко от децата, родени едновременно от една майка', като за начално значение е посочено 'деца, които в майчината си утроба са били близко едно до друго' от праслав. **blizn-*, от един произход със стб. **БЛНЗЪ**, с отправка към *близък*. *Близък* е в едно гнездо с '*близу/близо*', което има съответните паралели в славянските езици (срхр., рус., пол., стчеш.) и се извежда от ие. **bhl(e)īg-* 'удрям, допирам се до нещо' > 'стоя близко'¹. Изведеното

начално значение на думата *близнак* е свързано с развитото се вторично значение на ие. **bhl(e)īg-* ‘стоя близко’.

Но *близнак*, стб. **БЛНЗНЬЦЬ** по своя морфологичен строеж се свързва с думите *близна*, *близница*.

Близна в българския език е със значения ‘пропусната нишка от основата при тъкане; пропуска, липса’, а в славянските съответствия първото значение е ‘рана’, ‘белег от рана’ и второто е ‘близна’ (срхр. *блїзна*, рус. *близна* ‘белег от рана; близна’, укр. *близна* ‘рана’, белорус. *блюзна* ‘близна’, чеш., пол. *blizna*, гор. луж. *blizna*, дол. луж. *bluzna* ‘белег от рана’). Като сродни думи и значения са посочени лат. *blīgo* ‘бия, удрям’, *con-fligere, conflictus* ‘конфликт, сблъскване, сбиване’, латв. *blaīzīt* ‘стискам, мачкам’. Значенията се извеждат от ие. **bhleig-* ‘удрям’.

Думата *близница* е производна от *близна* и е със значения ‘стомана; клисава част от хляба’. Производни от *близница* са *близнице* и *близничим* ‘слагам стомана на желязо, заякчавам желязо, като му слагам стомана’. Като вероятно първо значение на *близница* ‘стомана’ е посочено ‘нещо удряно, чукано, обработено с чукане’².

Значенията на славянските паралели на бълг. *близна*, на бълг. *близница* и производните ѝ, както и на сродните думи в латински и латвийски са: ‘бия, удрям’, ‘конфликт, сблъскване, сбиване’, ‘рана, белег от рана’ (явно в следствие на удар), ‘стискам, мачкам’, ‘нещо удряно, чукано’, които пазят началното значение на ие. **bhl(e)īg-* ‘удрям’.

От това следва логичният извод, че и значението на думата *близнак*, стб. **БЛНЗНЬЦЬ** е свързано с гл. *удрям*.

Този теоретичен извод намира пълно потвърждение в световната и българската митология за близнаците.

Близначните митове са присъщи на митологиите на много народи по света. Те се разделят на: митове за близнаци-братя, които в началото са съперници, а по-късно – съюзници; митове за близнаци брат и сестра; митове за близнаци-андрогини и митове за зооморфни близнаци. Най-архаичният аспект във взаимоотношенията на братята-близнаци е тяхното съперничество и взаимна вражда, които започват от самото им раждане. Смята се, че източникът на близначните митове са представите за неестественото раждане на близнаците, което у повечето народи е смятано за уродливо, а самите близнаци и техните родители – страшни

и опасни. В някои архаични култури близнаците са били убивани поради вярата в родството им с животни, а родителите им са отделяни от племето. Близнаците са предизвиквали „велик страх”. Архаичните представи за тях като опасна и смъртоносна сила се съдържат в митовете за убийството на майката от близнаците, както и убийството на единия близнак от другия. На по-късен етап настъпва преосмисляне на близначните обреди и митове в посока на сакрализация на близнаците и техните родители като символи на плодородието, родоначалници на племена с дуална организация, основатели на градове и др. В резултат на тази трансформация на представите за близнаците антагонизмът между братята-близнаци преминава в сътрудничество и се изгражда култово почитание към тях и техните родители³.

Българската фолклорна култура е съхранила сравнително пълно почти всички аспекти на близначната митология. Близначният мит е съхранен в представите за необикновеното зачатие и раждане на близнаците и произтичащите от това техни свръхестествени качества и функции. Те са посредници между света на хората и другите светове, осъществявайки контакт с небесните сили като деца на гърма, слизаци от небето на празниците Еремия и Горещници или побеждаващи демонични сили. Тяхната небесна характеристика във връзката им с небесния огън е най-ярко изразена чрез участието им в обредите за получаване на **жив, нов, млад, божи, див огън**, когато на третия ден на Горещниците (15, 16, 17 юли) трябва да се поднови огънят на цялото село поради отслабването на стария огън. Близнаците са тези културни герои и демурзи, които добиват новия огън чрез триене на дървета-близнаци и го дават на хората. Те заорават – очертават троен затворен кръг, с волове-близнаци и рало от дървета-близнаци, чийто палежник е изкован от ковачи-близнаци, около селището при основаването му и при болести и епидемии, прогонвайки със своята свръхестествена сила демоничните същества.

Осъзнаването на близнаците като особена двойка поради необикновеното им зачатие и раждане и произтичащата от това свръхестествена обвързаност и в живота, и в смъртта е породило и специалните магически обреди при раждане и погребение на близнаци, които целят разкъсване на връзката помежду им⁴.

Най-архаичният пласт на мита за близнаците в българската народна митология, породил тяхното изначално назоваване, е съхранен във фолклорни баладни текстове, които отразяват противопоставянето, съперничеството и враждата между братята-близнаци и показват близнаците като опасна и смъртоносна сила, убиващи се един друг или убиващи майка си и сестра си. Братята-близнаци спорят за превъзходство, девойка, общ предмет, общо наследство, неразделими двойки коне и соколи, като единият убива или прави опит да убие другия близнак и след това се самоубива.

В песента „Братя се убиват“⁵ майката купува на Стоян волове и на Иван черни биволи и ги изпраща да орат „черни угари“. Иван се хвали пред брат си, че го превъзхожда в орането и в „либенето“ на девойките:

– Байно ле, бачо Стояне,
ти ореш, байно, с волове,
а пък аз с бръзи биволи,
надорал съм та, байно льо,
четири брезни повече!
Ти либиш, батко, момите,
аз либа руси поделки,
надлибил съм та, байно льо,
четири руси поделки!
Ти грабиш китки шарени,
аз грабам криви кривици,
надграбил съм та, байно льо,
четири криви кривици!

Другият брат не може да понесе съперничеството и превъзходството на своя брат-близнак, убива го и се самоубива:

И Стояну му докривя,
на клето сърце дожаля,
извадил влашко ноженце,
Ивану глава отрязъл,
него си в сърце прободя.

Убийството и самоубийството са резултатът от спора между двамата братя-близнаци и в следващата песен „Двама братя и мома“⁶. Двамата братя се връщат от „влашка земя“, където са спечелили богатство. По пътя срещат „влахинчица-рускичица“, която кара „три катъра с тежка хазна“. По-големият брат пожелава:

– Аз ще взема влахинчица,
влахинчица, рускичица,
а ти земи три катъра,
три катъра с тежка хазна.

Предложението разгневява по-малкия брат. Той убива брата си близнак и взема всичко – и девойката, и хазната:

Кат му рече голям братец,
нагневи се малък братец,
че помъкна тънка сабя,
че посече голям братец,
че покара три катъра,
три катъра с тежка хазна,
че поведе влахинчица,
влахинчица, рускичица.

В песен със сходен сюжет „Двама братя и морска юда“⁷ двамата братя-близнаци също отиват „в чужда земя незнаяна“, където спечелват голямо богатство и „гъркичица-влахинчица“, която всъщност била „морска юда“. Тя обикнала по-малкия брат и го придумала „да погубат по-стар брата“:

... поверва я по-млад брата,
поверва я, послуша я,
та погуби по-стар брата.

След срещата със „сиво пиле соколенце, /десно крило обесило,/ дребни сълзи поронило“, което разказва за гибелта на брата си сокол:

На брата се нажалило,
повърна се нанадзаде,
та отиде при брата си,
па извади влашко ноже,
убоде се в клето сърце,
па на брата проговара:
– Лежи, брайко, да лежиме!

Такава е съдбата и на двамата братя в песента „Два брата, убиени помежду си“⁸. На връщане от „пуста чужджина“, където „казандисаа девет кеси азно“ и „една остра сабя“, по-малкият брат предлага да разделят спечеленото богатство, но делбата завършва с убийството и самоубийството на двамата братя:

... Ми седнале дващата бракя,
ми делиле, дваице, шчо делиле.
Ами оваа пуста сабя?
Ами нея кой да а земит?
На башка таку ке носиме!
Му я сакат малечкото брате:
– Хай дай ми я мене, брате!
– Хай оттука, не т'я даам!
Ка шчо иделе во гората
тийе, одай, ем карай се,
та за тая, леле, пуста сабя,
му я отме най-малечок братец,
ко шчо идел, леле, най-одзади,
му а отме, леле, остра сабя,
си го пресече, леле, руса глава,
руса глава, леле, до рамена!

Но братът осъзнава трагичния смисъл на постъпката си и се самоубива:

Му се нажали на малийот братец,
си изтръгна тая остра сабя,
ми се закла и той сам себе!

В баладата „Делба на двама братя”, известна в много варианти, двамата братя-близнаци също враждуват и единият от тях замисля да убие другия. Те разделят бащиния си имот по равно, но не могат да разделят два коня-близнака и два сокола-близнака, които не позволяват да бъдат разделени, защото са близнаци, и нито един от братята не ги отстъпва на другия. По-старият брат замисля да присвои не само конете и соколите, но и цялото богатство, като убие брат си. Заминавайки на другия ден сутринта на лов с конете и соколите, той поръчва на жена си да покани на обяд брат му и да го отрови. Но снахата нагостява девера и му предлага да се престори на умрял. Не уловил нищо, по-големият брат, ляга да спи под едно дърво и вижда на небето орел. Той пуска соколите да го свалят. Те налитат на орела, скубят перата му, кълват очите му, пият кръвта му. Орелът пици и кълне майка си, че не му е родила брат, който да му помогне в бедата. Братът, чул жалбата на орела и виждайки победата на двата сокола, разбира пагубния замисъл на постъпката си и бърза да се върне у дома, за да спаси невинния си брат. Видял мнимия мъртвец, той решава да се самоубие, но го възпират жена му и „оживелия” брат⁹.

В българските народни балади братята закрилят сестрата – мотив, присъщ на индоевропейската митология¹⁰, но наклеветена от снахата за мними тежки престъпления, макар и с болка, те я убиват:

Се заплакаха Янини браќа,
я отнесоха у гора зелена,
я исекоха залак по залак.
Па се сторила църква манастир,
църква манастир, девет попови,
девет попови, девет владици,
девет владици, осем гякина¹¹.

В друга балада:

Изкачи я на дела висока,
разсече я на четири парчета.
Дека падна нойна руса глава,

тамока е орман израсло,
дек паднала нойната трупина,
тамо се манастир соградил,
дек паднало нойно бело сърце,
тамока е водица изврело,
дек паднали нойни две ножици,
израсли са два високи бора¹².

Тази смърт, при която от тялото на убитата сестра се ражда светът – природата (гората и водата) и културата (църква – манастир и свещеници), е по-скоро смърт = сватба, в която прозира свещеният инцест между братята-близнаци и тяхната сестра, от който произтичат нейните космогонични функции.

Но в други баладни текстове при делбата на имота братята-близнаци вземат всичко и обричат на глад (т.е. на гладна смърт) родителите и сестра си:

На двамата се дял падна
по шиник желти алтъни
и по половина грошове,
на майка им се дял падна
чуждата хурка да преде
с нея къща да гледа¹³.

Девет братя-близнаци при делбата нищо не дали на сестра си, а на бащата и майката:

Селските свини да пасе,
да пасе, да се прехранва,
а на майка си дадоха
селската хурка да преде,
да преде, да се прехранва¹⁴.

В друг вариант още по време на жътвата братята оставят майка си без хляб:

... два брата жътва жънеха
на тая нива голяма,
жънеха, делба дяляха,
деляха и се караха.
Кому дял дават, кому два,
мами си дял не давали,
ней й давали, давали
лете людските кърища
да жъне да се прехраня,
зиме людските дараци
да влачи, да се облича¹⁵.

Запазени са и текстове, в които братята убиват майка си. Майката е родила деветте близнака „у гладна година”, отгледала ги с много труд, оженила ги за еднакви девойки, за да не си завиждат. След отказа на снахите да се грижат за старата им майка братята послушали жените си и отвели майка си в гората, за да я погубят:

... та фанали нийна стара маця,
отвели я у гора зелена,
та избрали ела най-висока,
най-висока, най-китата.
Везали я за ела китата,
дека уци за учета вия,
дека мечки за мечета вия,
погинала нийна стара маця¹⁶.

Цитираните текстове са съхранили фрагменти от най-архаичния пласт на мита за близнаците – неговия архетип. Те пазят и други архаични елементи като отиването на близнаците в отвъдния свят – „земя незнаяна”, за да придобият богатство (което принадлежи на отвъдния свят) и жена (невестите също се намират там), т.е. те участват в или създават precedenta на брачния посветителен ритуал, на юношеските инициации, които в митологичните представи се извършват в отвъдния свят – света на мъртвите. Жената „влахинчица” и ножа „влашко ноженце” са атрибути на „влашка земя”, която в някои фолклорни текстове е пояснена

като „долна земя”, т.е. света на мъртвите прародители и демоничните сили. От този свят, който се намира „отонад бел Дунав” – митологичната река, която разделя двата свята, майката довежда жени на деветте си синове-близнаци. Указание за времето на създаването на текстовете е присъствието само на майката (изключително рядко и на бащата), която сама отглежда близнаците, т.е. в епохата на матриархата. Архаична е и представата за инцеста на близнаците със сестра им и сътворението на света от частите на тялото ѝ.

Всичко това ни дава основание да направим извода, че думата *близнак*, стб. **БЛНЗНЦЪ**, която обозначава основните действащи персонажи, се съотнася с архетипа на мита за близнаците и нейното първично, изначално значение е „този, който удря, бие, убива” от ие. **bhl(e)īg-* ‘удрям’.

Бележка: А близнаците започват да се бият и враждуват помежду си не само веднага след раждането (както сочат митовете), а още в утробата на майката. Според едно съобщение в пресата единият близък „погълнал другия” и се ражда само той. В друг случай е разказан наблюдаваният по време на ултразвуково изследване побой в утробата на майката, където по-едрият близък „удря с ръчички главата на брат си, бие го по гърба, по гърдите. Слабичкият не се съпротивлява, само мръщи личицето си и жално свива веждички. Вижда се, че страда: плези малкото си езиче и преглъща. Плаче.” При предизвиканото с цезарово сечение раждане се вижда, че „слабичкото момче се ражда мъртво” и телцето му било цялото в синини (сп. Женско здраве, бр. 10 (200), октомври 2008, с. 13).

Бележки

¹ Български етимологичен речник (БЕР). Т. 1. С., 1971, с. 56.

² БЕР. Т. 1, с. 56.

³ Мифы народов мира. Т. 1. М., 1980, 174 – 176.

⁴ **Арнаудов, М.** Баладни мотиви в народната поезия. Т. 1. Песента за делба на двама братя. С., 1964; **Маринов, Д.** Избрани произведения. Т. 1. С., 1981 и Т. 2. С., 1984; **Бочков, Пл.** Близнаците в българския фолклор. – Български фолклор, 1982,

Маргарита НИКОЛОВА. *Архаичен аспект в семантиката на думата 'близнак'*

№ 2, 50–61; **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи. С., 1990; **Попов, Р.** Светци близнаци в българския народен календар. С., 1991; **Георгиева, Ив.** Българска народна митология. С., 1993.

⁵ Българска народна поезия и проза (БНПП). Т. 4. С., 1982, 335 – 336.

⁶ БНПП. Т. 4, 333 – 334.

⁷ Българско народно творчество (БНТ). Т. 4. С., 1961, 151 – 153.

⁸ **Шапкарев, К.** Сборник от български народни умотворения. Т. 3. С., 1972, 79–81.

⁹ **Арнаудов, М.** Цит. съч.

¹⁰ Мифы народов мира. Т. 1, с. 175.

¹¹ БНПП. Т. 4, 370–372.

¹² БНТ. Т. 7. С., 1962, с. 368.

¹³ **Арнаудов, М.** Цит. съч., с. 21.

¹⁴ **Арнаудов, М.** Цит. съч., с. 21.

¹⁵ БНТ. Т. 7., 304 – 305.

¹⁶ БНТ. Т. 7., с. 309.

Маргарита Николова, ул. Скобелев № 5;

3 700 гр. Видин;

margarita_nicolova@abv.bg